त्रैमासिक - सान्दर्भिक - पुनरीक्षितशोधपत्रिका
(Quarterly Refereed and Reviewed Research Journal)

ISSN-2321-7626
Vol. XXIII, Year VI
विक्रमाब्दः 2076
फाल्गुनतः वैशाखमासं यावत्
फरवरी-अप्रैल 2019

पाणिनीया
PĀṆINĪYĀ

(Research Journal)

महर्षिपाणिनिसंस्कृतवैदिकविश्वविद्यालयः, उज्जयिनी (म.प्र.)

अनुक्रमणिका

सम्पादकीयम् V

संस्कृतभागः

१. पाणिनीयसूत्राणामर्थावधारणे मीमांसासादिशास्त्राणां साहाय्यम् १
– डॉ. रामसलाहीद्विवेदी

२. प्रयोजनं तु व्यञ्जनाव्यापारगम्यमेव – डॉ. चन्द्रकला कौण्डी १९

३. पाणिनीयेऽलंकाराः – डॉ. किरण आर्या ३२

४. अभिराजगलज्जलिकायां कथ्यप्रकारः – डॉ. राजकुमार मिश्रः ३७

५. सम्प्रदानत्वस्वरूपनिर्णयः – डॉ. पंकजकुमारव्यासः ४३

६. भारतीयवास्तुशास्त्रे जीर्णोद्धारपरम्परायाः विकासक्रमः ५१
– डॉ. विजयकुमारः

७. पेरुवुडैयारालयस्य वास्तु विज्ञानम् – अभियान्त्रिकता च ५९
– डॉ. आशिष जे.

८. व्याकरणशास्त्रे सञ्ज्ञार्थविचारः – मनीषशर्मा ६४

हिन्दीभागः

१. महाभारत में राष्ट्रधर्म के परिप्रेक्ष्य में वर्णधर्मविचार ६९
– प्रो. मनमोहन उपाध्याय

२, संस्कृत साहित्य और चित्रकला का अन्तः सम्बन्ध ७६
– डॉ. तुलसीदास परौहा

३. भाषा का विकास– संस्कृत हिन्दी व अंग्रेजी भाषा के अन्तर के संदर्भ में ८२
– डॉ. विद्या जोशी

पाणिनीयेऽलंकाराः

*डॉ. किरण आर्या **

विश्वेऽस्मिन् अलंकारस्य महिमा विशालतमः । न केवलं मानवाः आत्मनमलंकुर्वन्ति, स्वकायमलंचिकीर्षितुं चेष्टन्ते, अपितु प्रकृतिरपि नानाविधेभ्यः वर्णेभ्यः वर्णसंयुतपुष्पेभ्यः आत्मानं रञ्जयति, निजसौन्दर्येण विभावयति । प्रातःकालादेव अरुणिम्नं धारयन् भुवनभास्करः नापि प्रकृतेरलंकारत्वमवलोकयितुं मन्ये समायात्यपितु तस्याः अलंकारत्वमपि विवर्धयति । तामेव अलंकारविद्यां सततं प्रकृतेतरनुशिक्षमाणाः कवयः विद्वांसः चिन्तकाः कलाकाराः शिल्पिनः नाटककाराः अस्यां धारायां संबभुवुः विलसन्ति च। एते स्वरचनाः शब्दरचनाश्च स्वाभिनयं च नैकंविधेभ्योऽलंकारेभ्यः अभिरंजयितुमीषते। यत्किमपि ते लिखन्ति तदलङ्कुर्वन्ति। कश्चन वक्ता हृदयाकर्षकवचनाभिप्रायेण स्वगिरमलंकरोति । अलंकारेण क्वचिदप्येका जीवनी शक्तिरायाति तत्र सजीवत्वस्य दर्शन बोभवीति। तमेव चमत्कारमिति कथयितुं शक्यते । अलंकारस्यालंकारत्वन्तदैव यदा तच्चमत्कारेण मण्डितं स्यात् । आचार्यमम्मटः अलंकारं परिभाषयत्येवम् -

उपकुर्वन्ति तं सन्तं येऽङ्गद्वारेण जातुचित् ।
हारादिवदलंकारास्तेऽनुप्रासोपमादयः ।।

अर्थात् ये काव्येषु विद्यमानं रसं शब्दार्थरूपि-अंगैरुत्कर्षयन्ति तेऽलंकारा उच्यन्ते। काव्येषु काव्यशास्त्रिणः रसाद्यभिव्यंजकयोः शब्दार्थयोश्चारुतामुत्पन्नाय गुणालंकारादीनां सविस्तरं वर्णनं कुर्वन्ति ।

---

* सहायकाचार्या संस्कृतविभागः, श्रीहरिसिंहगौरसागरविश्वविद्यालयः, सागरः

कस्मिन्नपि शास्त्रे प्रतिपादितायाः विचारधारायाः मूलमुत्सं ज्ञातुं यदि वयं प्रश्नमुखाः भवामस्तर्हि वेदा एव तत्रोत्तमपक्षरूपेणाभिमुखाः भवन्ति । यतोहि वेदा एवास्माकं प्राच्याः सर्वमान्या अपि च सर्वविद्यानां कोषाः, सर्वविचाराणां प्रदातारः सन्ति।

सर्वविषयाणां सिद्धान्तानां बीजबिन्दवस्तत्र समुपलभन्ते। अनयैव दृष्ट्या अलंकारस्यापि मूलस्वरूपं वेदेषु वयं सर्वप्रथममीक्षामहे। सर्वालङ्कारेषु उपमालङ्कारस्य महत्त्वं वरीवर्त्ति । वेदेष्वपि अनेकेषु अलङ्कारेषु सत्सु उपमालङ्कारः वरीवर्त्तितमाम् । यदा वयं वेदस्योषस्सूक्तमधीमहे तदोपमायास्सौन्दर्यं ध्यायं ध्यायं मोदामहे। **सूर्यो देवी उषसं रोचमाना मर्यो न योषमभ्येति पश्चात्**[1] अत्र एकया सुन्दरयुवत्या सह उषसः उपमा दीयते। नैतावदेव खलु, एकस्यामृचि सहैव चतस्रः उपमा सन्ति। द्रष्टव्यन्तावत् –

अभ्रातेव पुंस एति प्रतीची गर्तारुरिव सनये धनानाम् ।
जायेव पत्य उशती सुवासा उषा हृदेव निरिणीते अप्सः ।।[2]

एवं चोपमालंकारातिरिक्तमनेकेऽलंकाराः अतिशयोक्तिविरोधाभास

व्यतिरेकश्लेषादयः (नैव नामतः) वेदेषु प्रयुक्ताः । ततश्च निरुक्तशास्त्रे यास्ककारः स्पष्टरूपेण उपमाबोधकानां इव, यथा, न, चित् , नु, आ सदृशानां निपातानां प्रयोगविवेचनं कृतवान् । तथा च तेषां निपातानां प्रयोगपूर्वकाः वेदमन्त्रा अपितु यास्केन निरुक्ते व्याख्याताः । गार्ग्यस्यापि एतदेव मतमित्युक्त्वा यास्केनान्याचार्याणां प्राच्यानामपि तत्र सहमतिरिरिति प्रमाणिता। तस्मिन्नेव क्रमे व्याकरणस्य उपज्ञकं महर्षिपाणिनिं वयमिह स्मरामः । महर्षिपाणिनिना सर्वेष्वलङ्कारेषु प्रधानभूतः अलंकारः उपमालंकारः विधिवद्विवेचितः । यथा आचार्यमहिमभट्टः 'सर्वेष्वलङ्कारेषु जीवितायते' उक्त्वा उपमालंकार प्रधानमिति मन्यते। आचार्यपाणिनिः स्वकीयायामष्टाध्याय्यां उपमालंकारस्य सहयोगिनां उपमानोपमेयादितत्त्वानां व्याख्यामनेकेषु सूत्रेषु प्रस्तौति। तत्र सर्वप्रमुखं सूत्रं विद्यते – उपमानानि सामान्यवचनैः[3] सूत्रमिदं तत्पुरुषसमासविधायकं सूत्रं विद्यते। अस्मिन् सूत्रे उपमालंकारस्य प्रयोजकाः के सन्तीति वर्णयन् पाणिनिः – उपमेयः, उपमानम् , साधारणधर्मः, साधारणधर्मस्य वाचकः शब्दः, इत्येते चत्वारः उपमायाः प्रयोजका इति मन्यते। येन वस्तुना कस्यचिदुपमा दीयते तद्वस्तु उपमानं भवति, यस्य चोपमा दीयते तदुपमेयः भवति, यं

प्रदर्श्यते तत्साधारणधर्मो भवति तथा च यः विशेषगुणमाधाय उपमेये उपमानस्य साम्यं प्रदर्श्यते तत्साधारणधर्मो भवति तथा च यः शब्दः तयोः साम्यं प्रकटयति सस्तद्वाचकशब्दो भवति। उपमायाः प्रयोगः प्रायशः उपमेयस्य उत्कर्षप्रतिपादनाय क्रियते। यदा घनश्यामो देवदत्तः इत्यत्र घनेन देवदत्तस्योपमा दीयते तदा देवदत्ते उत्कर्षप्रतिपादनं विवक्षितम्भवति। घन इव श्यामः देवदत्तः इति घनश्यामो देवदत्तः विग्रहेऽस्मिन् घनशब्दः उपमानं, देवदत्तशब्दः उपमेयः, तयोश्चोपमानोपमेययोः विद्यमानः धर्मः 'श्यामत्वम्' साधारणधर्मः, विग्रहस्थितः इवशब्दः साधारणधर्मवाचकशब्दोऽस्ति।

सूत्रेऽस्मिन् उपमानशब्दस्य पारिभाषिकार्थे प्रयोगः विद्यते । तत्र अस्योपमानशब्दस्य व्याख्यायां महर्षिपतंजलिः वैज्ञानिकं विवेचनं प्रस्तौति। किमुपमानम् ? कः उपमेयः? किं यदेवोपमानं तदेवोपमेयम्, आहोस्विद् अन्यदेवोपमानम् अन्यदुपमेयम् ? इति यदेवोपमानं तदेवोपमेयम् , तर्हि क इहोपमार्थः - गौरिव गौरिति, यतोहि साधारणधर्मस्य गोत्वस्यैक्येन गौरिवेत्यस्य वैयर्थ्यं भवति। अथवा अन्यदेवोपमानम् अन्यदुपेमयमिति विचारितेऽपि क इहोपमार्थः भवति - गौरिवाश्वः अत्र अत्यन्तभेदे सत्यपि कथमुपमां कर्तुं शक्यते एवं चात्यन्तभेदेऽत्यन्ताभेदे उपमायाः अनुपपन्नत्वादुपमालंकारः न प्रवर्तते। समाधीयते तदा भाष्ये - एवं तर्हि किंचित्सामान्यं कश्चिच्च विशेषस्तत्रोपमानोपमेये भवतः । एवं चोदाहरणेश्श्यामगुणस्य भेदेऽपि श्यामत्वेनैक्यात्सामान्यत्वं साधारणधर्मतेति ध्वनितम् । एतत् कथं प्रतिपत्तुं शक्यमिति सूत्रे माने हि नामानिर्ज्ञातज्ञानार्थमुपादीयते - अनिर्ज्ञातमर्थं ज्ञास्यामीति। तत्समीपे यन्नात्यन्ताय मिमीते तदुपमानं गौरिव गवय इति । गौर्निर्ज्ञातः गवयोऽनिर्ज्ञातः। अभिप्रायोऽत्र समासतः भाष्यकारस्यैवं विद्यते यत् उपमानोपमेययोर्मध्ये भेदाभेदरूपसम्बन्धः भवितव्यः, उभयोश्च कश्चिद्गुणादिधर्मः सामान्यः कश्चिच्च विशेषो भवेदिति। अस्य सर्वस्य उपमानोपमेयस्य व्याख्याने भाष्यकारस्यामयमप्यभिप्रायः यत् अनिर्ज्ञातार्थज्ञानाय उपमानस्य प्रयोगो भवति तत्रोपमेयस्य धर्मज्ञानं नावश्यकं यतोहि उपमानस्य ज्ञातधर्मैस्य ज्ञानं भवत्येव। इमामेव भावनामाधृत्य साहित्येषु कविमनःसु उपमालंकारः प्रवृत्तो भवति। आचार्यभर्तृहरिरपि महाभाष्याकारानुरूपमेव स्वकीये ग्रन्थे वाक्यपदीये उपमानोपमेययोः व्याख्यां चकार -

अनिर्ज्ञातस्य निर्ज्ञानं येन तन्मानमुच्यते ।
प्रस्थादि तेन मेयात्मा साकल्येनावधार्यते ।।
अनिर्ज्ञातं प्रसिद्धेन येन तद्धर्म गम्यते ।
साकल्येनपरिज्ञानादुपमानं तदुच्यते ।।[४]

अर्थात् मानं तत् येन अनिर्ज्ञातवस्तुनः पूर्णतया ज्ञानं भवेत् । यथा प्रस्थादिमापकसाधनैः कस्यचिन्मेयवस्तुनः मानं साकल्येन भवति। उपमानेन अनिर्ज्ञातद्रव्य इव धर्माणां ज्ञानं साकल्येन न स्यात् किन्तु उपमानं तस्य ज्ञानस्य माध्यमं भवति। अतः द्रव्यस्यानिर्ज्ञातस्य उपमानद्वारा ज्ञानं कार्यते। अनेन उपमेयस्वरूपं स्पष्टं भवति। साहित्यशास्त्रिभिश्च उपमानोपमेययोरिदमेव स्वरूपमभिप्रेत विद्यते। अलंकारसर्वस्वकारेण पतंजलेरभिप्रायं स्वशब्दैः वर्णयतोच्यते –

यत्र किंचित्सामान्यं कश्चिच्च विशेषः स विषयः सदृशतायाः।[६]

अतः साहित्यशास्त्रिणोऽप्येवमंगीकुर्वन्ति यत् भेदाभेदारूपोपमानोपमेययोः उत्कर्षापकर्षनिर्णायकंमिति न मत्वा किंचित्सामान्यं कश्चिच्च विशेषधर्मः उपमानोपमेयस्य प्रयोजक इति भवितव्यः ।

उत्प्रेक्षालंकारः

क्रियया सह यत्र इव शब्दस्य प्रयोगः भवति तत्र नास्ति उपमा इत्यवगन्तव्यमिति महाभाष्यकारः पतंजलिः 'धातोः कर्मणः समानकर्तकादिच्छायां वा'[६] सूत्रे – **न वै तिङ्न्तेनोपमानमस्ति** इति वाक्येन स्पष्टयति। क्रियापदेन सह इवशब्दस्य प्रयोगे केवलं सम्भावनार्थस्य प्रतीतिर्भवति अत एव रोदितीव गायति, नृत्यतीव गच्छति, आदिवाक्येषु उपमा न भूत्वा क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा मन्यते – इवशब्दप्रयोगे तु आरोपस्तु विद्यते रोदितीव गच्छति, नृत्यतीव गच्छति इति'[७] यतोहि उत्प्रेक्षायाः लक्षणमिदमेव – उपमानोपमेयस्य सम्भावनमुत्प्रेक्षा। वाक्यपदीयकारोऽपि पतंजलेर्वचनं प्रपञ्चयति –

साध्यस्यापरिनिष्पत्तेः सोऽमित्यनुपग्रहः ।
तिङ्न्तैरन्तरेणैवमुपमानं ततो न तैः ।।[८]

अत्र भर्तृहरिः स्पष्टयति यत् कथन्नहि तिङ्न्तेनोमिमीते ? यतोहि तिङन्तार्थस्य साध्यरूपत्वात् उपरिनिष्पन्नरूपस्तस्य भवति अतः सः उपमानस्य उपमेयेन सह सोऽयम् इत्याकारकः परामर्शः न कर्तुं पारयति। अतः सिद्धरूपे यत् सोऽयम् इत्याकारपरामर्शज्ञानं भवति तस्यानुपपन्नत्वात् क्रियया सह क्रियायाः उपमा न कर्तुं शक्यते। यथा 'सिंहो माणवकः' अत्र इवशब्दस्य प्रयोगेऽप्रयोगेऽपि भेदोभेदरूपस्य उपमानोपमेयभावः अधिगम्यते तथैव क्रियासु इवशब्दस्य प्रयोगाप्रयोगयोः अभेदाभेदज्ञानं न भवतिं शक्यते। अतः क्रियायामुपमामस्वीकृत्य वैयाकरणास्तत्रोत्प्रेक्षां मन्यन्ते। तस्मादेव

साहित्यशास्त्रिणः – 'लिम्पतीव तमोऽगानि वर्षतीवांजनं नभः' अत्रोत्प्रेक्षालंकारः मन्वते।

परिसंख्यालंकारः

किंचित्पृष्टमपृष्टं वा कथितं यत् प्रकल्पते ।
तादृगन्यव्यपोहाय परिसंख्या तु सा स्मृता ।।[९]

एतल्लक्षणं परिसंख्यालंकारस्य विद्यते। अत्र परिशब्दः वर्जनार्थे प्रयुक्तः विद्यते अपि च संख्याशब्दः बुद्ध्यर्थे प्रयुक्तः । अतः वर्जनबुद्धे परिसंख्या विद्यते । तत्र आचार्यपाणिनिना परिशब्दः वर्जनार्थे प्रथमतया एव प्रयुक्तः 'परेर्वर्जने'[१०] सूत्रे वर्जनेऽर्थे द्योत्ये परिशब्दस्य तत्र द्वित्वं विहितं विद्यते – परि परि त्रिगर्तं वृष्टो देवः, यस्यार्थः भवति त्रिगर्तदेशं त्यक्तवान्यत्र मेघोऽवर्षदिति । एवं पाणिन्यनुसारं परिशब्दस्य वर्जनार्थकतात्र सिध्यति। एवं च वयमिह द्रष्टुं शक्नुमः यत् व्याकरणे अलङ्कारा: प्रयुक्ता एव, मया तु किंचिद्यथामति अत्र प्रस्तुताः अन्येऽप्यलङ्काराः व्याकरणस्य गहनाध्ययनेन ज्ञातुं शक्याः । जाम्बवतीविजयमहाकाव्यस्य रचयिता पाणिनिः कथन्नहि अलङ्कारमर्मज्ञः स्यादिति तस्य व्याकरणेऽपि अलङ्कारस्य छटा यत्र तत्र दरीदृश्यत एव।

सन्दर्भाः

१. ऋग्वेद १.२४.६
२. ऋग्वेद १.२४.७
३. पाणिनि सूत्र २.१.५५
४. वा. ३ वृ.स. ३६०-३६१
५. अ.स, पृ. ३१
६. पा. सू. ३.१.७
७. महा. भा. ३.१.७
८. वा.प. ३.५३
९. काव्यप्रकाश, पृ. ७०३
१०. पा.सू. ८.१.५